

VILMA BARNETOVÁ, ZDENA SKOUMALOVÁ (Praha)

ASPEKTUÁLNOST A TEMPORÁLNÍ CHARAKTERISTIKA VÝPOVĚDI

K vyjadřování temporální charakteristiky výpovědi mají slovanské jazyky k dispozici jednak soustavu morfologických časů verba finita a soustavu jeho kategorií tvarotvorně transpozičních, jednak temporální determinanty adverbialního charakteru (pověštině fakultativní komponenty rozvíjející Vf v pozici predikátu),¹ konečně některé kvantifikační rysy temporálně-aspektuálního charakteru. (Mezi aspektuální kategorie řadíme kategorii vidu v užším a širším slova smyslu a způsobu slovesného děje.)

Z hlediska syntaktického fungování bývají slovesné kategorie děleny na aktualizační a neaktualizační,² predikační, popř. predikativní (čas, modus, ev. osoba) a ostatní,³ nověji na syntakticky vázané a syntakticky nevázané, u nichž se dále rozlišují syntakticky závisle proměnné (v podstatě kongruenční) a syntakticky nezávisle proměnné.⁴ Všechny výklady — i když se v jednotlivostech různí — se vesměs shodují v tom, že ke kategoriím povýtce predikačním (ev. aktualizačním) řadí především modus a čas, zatímco slovesný vid stojí na opačném pólu jakožto kategorie neaktualizační, nepredikační atd. par excellence.⁵

Chceme ve stručnosti ukázat, jak je kategorie vidu prostřednictvím těsného sepětí s kategorií času účastna na aktualizačním procesu.

Aktualizační poměry kategorie času jsou v první řadě výrazně ovlivněny základní sémantickou opozicí kategorie vidu v úzkém (ryze gramatickém) smyslu (komplexnost : nekomplexnost), kromě toho též některými rysy široce aspektuálními, vyjadřujícími kvantifikaci a její speciální případ — identifikaci. (Zde máme na mysli především děje opakované a děje jedinečné.) Na rozdíl

¹ Těmto prostředkům je věnována obsáhlá monografie M. V. Vsevolodovové, *Способы выражения временных отношений в совр. русс. языке*, Moskva 1975.

² Srov. např. J. Novotný, *Aktualizační kategorie verba finita*, in: Čs. přednášky pro VII MSS, Praha 1973, s. 183—187.

³ Viz např. M. Dokulil, *K pojetí morfologické kategorie*, Jaz. čas. 18 (1967), zejm. s. 26; G. Horák, *Predikačné kategorie slovenského slovesa*, ibid., s. 3—12; *Грамматика совр. русс. лит. языка*, Moskva 1970, zejm. s. 542.

⁴ F. Daneš, *Опыт теоретической интерпретации грамматической омонимии*, ВЯ 1964, 6, s. 3—16; týž, *K systematickému popisu slovanských jazyků*, SaS 26 (1965), s. 112 až 118, aj.

⁵ Vid do predikačních kategorií zčásti zahrnují J. Panevová — E. Benešová — P. Sgall, *Čas a modalita v češtině*, Praha 1971, s. 23.

od autorů *Teoretických základů synchronní mluvnice spis. češtiny*,⁶ kteří zahrnují kvantifikaci a identifikaci (KI) mezi složky kognitivní, máme za to, že tyto obsahové rysy druhotně pronikají i do sféry aktualizací, a to zejm. u slovesa.

V jiné souvislosti bylo již poukázáno na to, že časová perspektiva děje (v širokém slova smyslu) není nutně omezena na akt promluvy, že vedle sloves, která svou časovou lokalizaci uskutečňují až při syntaktickém usouvztažení, existují skupiny sloves, jejichž lexikálně sémantická struktura obsahuje jistou časovou perspektivu jako inherentní rys, který nemusí být morfologicky ztvárněn.⁷

Obdobná vlastnost charakterizuje i základní z dvojice KI obsahových rysů spjatých s dějem — singulativnost (jedinečnost, dále Sing) na rozdíl od multiplikovanosti (opakovanosti, dále Mult): identifikační obsahový rys Sing se prosazuje mimokontextově, v izolovaných slovesných tvarech většiny lexikálně sémantických tříd,⁸ zatímco obsahově protikladný rys Mult u většiny sloves vyžaduje nutně signalizaci kontextovými prostředky (sr. Sing переписывает: Mult [он каждый день, всегда ...] переписывает ...). Zvláštní situace nastává u neurčených sloves pohybu a distributiv, kde o způsobu kvantifikace děje musí i u Sing zpravidla rozhodnout kontext. (Zde je vhodné připomenout, že děj násobný [множественный] v těchto slovesech nelze ztotožňovat s Mult, srov. příklady jako: *Petr [teď právě] chodí po pokoji; hází kamení... apod.*)

Obsahový protiklad Sing a Mult se nemůže dostatečně výrazně uplatnit u celé řady sloves neakčních: v izolovaném postavení jej nevyjadřují např. slovesa stavoměnná (стареть), v kontextu dochází k neutralizaci u sloves označujících profesi (Отец работает на заводе), přechodnou kvalitu (Пож не режет), stabilní kvalitu, kam patří mj. výroky s všeobecnou, ev. definiční platností (Рыба дышит жабрами); singulativnost proti tomu zřetelně vystupuje např. u základních sloves stavových (Миша сидит за столом). Slovesa schopná vyjadřovat děj singulativní poznáme jednak podle toho, že jejich děj lze také vyjádřit jako opakovaný, jednak podle toho, že tvarem přítomným navozují živou představu děje časově ohraničeného a probíhajícího aktuálně před našima očima.

Obsahový protiklad Mult : Sing není přirozeně (morfologicky) kategoriální, pro posouzení temporálně-aspektuálního charakteru výpovědi má však prvotní význam, protože na něm je vybudována privativní opozice neaktuálnosti : aktuálnosti (dále Neakt : Akt), zasahující již přímo do záležitostí kategoriálně morfologických (viz známé rozlišování přítomtu aktuálního a neaktuálního). Vztah dvojice rysů Mult : Sing a Neakt : Akt je takový: zatímco Sing může být jak Akt, tak Neakt, (*dělá, udělá*), Mult může být pouze Neakt (*každý den dělá, udělá*).

V souvislosti s aktuálností jako specifickou podtřídou singulativnosti se dotkneme těchto bodů: (a) jaký je vztah Akt a textových kvantifikátorů, (b) jak bývá rys Akt chápán v jednotlivých časových plánech, (c) s jakými

⁶ Viz SaS 36 (1975), s. 20.

⁷ F. Daneš, *Temporální perspektiva v sémantické struktuře sloves a její syntaktické konsekvence*, in: Charakterystyka temporalna wypowiedzenia, Prace Instytutu języka polskiego 8, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975, s. 71 — 75.

⁸ K metodologické oprávněnosti výzkumu izolovaných tvarů viz D. Konečná, *Poznámky k významům „izolovaných“ pádů v současné spis. češtině*, SaS 21 (1960), 24 — 33.

afinními rysy je Akt kompatibilní, (d) jaké místo zaujímá protiklad Neakt : Akt v kategoriální soustavě rus. a čes. slovesa.

(a) Hlavsa⁹ v souvislosti s ději aktuálními a neaktuálními upozorňuje na důležitou funkci kvantifikátorů jak u prvků třídy situací, tak u prvků třídy objektů. Závažnost kontextu (včetně kvantifikátorů) je pro vyjevení protikladu Neakt : Akt natolik význačná, že může zpochybnit jeho kategoriální status, to nás však na druhé straně nezbavuje povinnosti snažit se ozřejmit mechanismus, jímž tato protokategorie ovlivňuje systém času a vidu. Jak jsme uvedli výše, sémantika rysu Sing je schopna se prosadit v izolovaných tvarech zejména sloves akčních. Téměř v plném rozsahu platí totéž i pro aktuální tvary přítentu nedokonavého. Níže si ukážeme základní situaci, v níž se nezávisle na kontextu vyjevuje i celý protiklad Neakt : Akt.

Pokud se týká kvantifikátorů, neměl by vzniknout dojem, jako by kvantifikátory všeobecnosti musely být vždy spojeny s dějovou Mult, ev. Neakt, zatímco kvantifikátory identifikace by byly spjaty pouze se Sing, ev. Akt. Vliv dalších kontextových prvků (různých determinantů) je tak velký, že může tuto základní orientaci převrátit nebo alespoň neutralizovat; viz případy, kdy na pozadí téhož kvantifikátoru (identifikátoru) se uplatňuje jak Akt, tak Neakt, sr.:

Naše dítě přichází domů (spíše Akt)

Naše dítě přichází rádo domů (spíše Neakt)

Všechny děti malují obrázky —

 (Akt)

 (Neakt)

Poměrně jednoznačně ovlivňuje celý kontext kvantifikátor „každý“, spojený s Neakt, sr. *K nám jde každé dítě* (= *K nám jde | přijde | chodí rádo každé dítě*).

Otázka objasnění vzájemné souhry kvantifikátorů a dalších prvků kontextu v dané oblasti si vyžádá ještě mnoho badatelského úsilí.

(b) Aktuálnost dějová bývá spojována buď pouze s přítentem, kde je také daleko nejvýraznější,¹⁰ nebo naopak se všemi časovými plány; zde se vesměs poukazuje na její nesnadnou identifikaci.¹¹ Zatímco v přítentu je rys Akt ex definitione spjat s nekomplexností, v préteritu a futuru bývá hodnocen odlišně. Křížková¹² uvádí např. dvě odlišné možnosti výkladu, z nichž se nám zdá přijatelnější možnost druhá (aktuální jsou ty děje, jež jsou určovány poměrem k jinému, výslovně uvedenému ději nebo okamžiku v příslušném časovém plánu); Poldauf¹³ rozlišuje v préteritu uvnitř Akt i Neakt tvary násobené a násobené obou vidů; Panevová et al.¹⁴ také připouští spjatost

⁹ Z. Hlavsa, *Tři problémy pro strukturální výklad kategorie času*, in: op. cit. v pozn. 7, s. 87–93, zejm. s. 89.

¹⁰ Viz Fr. Kopečný, *Slovesný vid v češtině*, Rozpravy ČSAV 1962, řada společ. věd, seš. 2, roč. 72.

¹¹ H. Křížková, *K problematice aktuálního a neaktuálního užití časových a vidových forem v češtině a v ruštině*, ČsR 3 (1958), s. 190n.; J. Panevová et al., op. cit., s. 26.

¹² Op. cit., s. 191.

¹³ Srov. I. Poldauf, *Atemporalnost jako gramatická kategorie českého slovesa?* SaS 11 (1948–49), str. 126.

¹⁴ Op. cit. v pozn. 5, s. 27.

Akt s tvary komplexními: „O dějích dokonavých v minulosti a budoucnosti se... zdá, že mohou být pouze aktuální (pokud nemají význam rezultativní...)“. Tento názor vyplývá z premisy, že „jako aktuální můžeme spíše hodnotit jen ty minulé (budoucí) děje, u nichž jde skutečně o vztah k bodu (i v tom jde o analogii s pojetím přítomnosti, neboť v přítomnosti jde o bod — okamžik promluvy)“. Autoři zde však zaměnili temporální „bodovost“ aktuálního prezentu¹⁵ s „bodovostí“ vidovou, která má naprosto odlišný charakter.

Podle našeho soudu aktuálnost dějová není vázána na bodovost, nýbrž naopak soustřeďuje pozornost na průběh určitého jednotlivého, neopakujícího se děje, a je tedy neslučitelná jak s rysem opakovanosti, tak s rysem komplexnosti. (V obsahovém plánu odpovídá aktuálnost zhruba tomu, co je v angličtině gramaticky ztvárněno tvary průběhovými.)

K tomu viz též úvahu Mathesiovu¹⁶ na okraj konkurence vidů v minulosti: „Z různého slovesného vidu... poznáváme, že aktuálnost záleží v tom, že si něco představujeme jako věc, která se děje před našima očima, vyjadřujeme rádi jako něco, co probíhá v čase a má tedy nějaké trvání.“

(c) Z předchozích úvah vyplývá v první řadě to, že ze tří dvojic rysů různé kategoriální závažnosti — Kompl : Nekompl, Neakt : Akt, Mult : Sing¹⁷ — jsou navzájem nekompatibilní především Akt a Mult, dále též Akt a Kompl. Z plných kombinací rysů jsou tedy přípustné tyto:

[Kompl, Neakt, Sing]	<i>přijde</i>
[Kompl, Neakt, Mult]	<i>[každý den] přijde</i>
[Nekompl, Akt, Sing]	<i>přichází</i>
[Nekompl, Neakt, Mult]	<i>přichází [každý den]; přicházívá</i>

Největší sémantický kontrast vzniká mezi tvarem nejméně a nejvíce příznakovým, tj. mezi nedok. tvarem prez. v primární funkci jedinečného děje průběhového a dok. tvarem prez. v sekundární funkci děje opakovaného, ev. všeobecného.

(d) Naznačme nakonec, jak se protiklad Neakt : Akt zařazuje do kategoriální soustavy vidu a času v ruštině a v češtině.

Časový systém bývá mlčky vykládán jako systém sdružený, tj. časově-vidový.¹⁸ Je to přirozené z toho důvodu, že obě tyto kategorie se vzájemně prolínají složitěji než jiné slovesné kategorie (např. čas a modus, kde časové paradigma se překrývá pouze s jedním z modů, a to ještě nejneutrálnějším — s indikativem). Máme za to, že je výhodné pokusit se ze sdruženého systému vyčlenit vlastní jádro morfologické kategorie času a další podsystémy, v nichž je základní sémantický rys časový (vztah k okamžiku promluvy) výrazně ovlivněn afinními obsahovými rysy.¹⁹

Celý sdružený časově-vidový systém lze v první řadě rozložit podle vidu na 2 časové subsystémy, trojčlenný a dvojčlenný, a vytvořit tak v rámci sdru-

¹⁵ K pohyblivosti prezentního bodového rozhraní viz např. Fr. Kopečný, *Základy české skladby*², Praha 1962, s. 101.

¹⁶ V. Mathesius, in: *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, s. 196.

¹⁷ Na prvním místě uvádíme vždy člen příznakový.

¹⁸ Viz A. B. Бондарко—Л. Л. Буланин, *Русский глагол*, Ленинград 1967, s. 80n.

¹⁹ Srov. *Ruská gramatika, Výsledky a perspektivy* (Interní tisk KCJ a ÚJČ ČSAV), Praha 1976, s. 51n.

ženého systému dva vnitřně sourodé (homogenní), vzájemně disjunktní celky (homogenost je zde podmíněna jednotou odrážejícího pozadí, tj. jednotou vidu).

Základní trojčlenný časový subsystém (переписывал : /переписывает : будет переписывать/) je vybudován na pozadí neutrálního členu vidového protikladu (Nekompl), který neovlivňuje nežádoucím způsobem základní sémantický rys vztaženosti k momentu promluvy. Časový subsystém vybudovaný na pozadí příznakového členu vidové kategorie (переписал : перепишет) jeden ze tří základních časů v plánu výrazu eliminuje. Oba dílčí disjunktní celky jsou překlenuty nadstavbovým kombinovaným časově-vidovým subsystémem, v němž jsou postiženy mezisystémové vztahy tvarů těchto dílčích celků. Tento heterogenní subsystém, v němž se obě kategorie kříží a ovlivňují nejvíce, je vytvářen dvojicemi tvarů lišícími se jak videm, tak časem (переписывает : перепишет; переписывал : перепишет; переписывает : переписал; будет переписывать : переписал). Na pozadí předpokládaného rysu jedinečnosti izolovaných slovesných tvarů vyjadřují tvary nedok. automaticky aktuálnost, zatímco dok. tvary jsou neaktuální. Nedok. a dok. tvary se zde tedy navzájem současně liší nejen časem, ale i aktuálností; protiklad Neakt: Akt se přitom nejmarkantněji rysuje u dvojice tvarů přítomných. Protiklad Neakt : Akt se v dané dvojici tvarů projevuje nezávisle na kontextu a lze tudíž u něj předpokládat jisté rysy kategoriální opozice, i když nikoli na stejné úrovni jako u opozic rozvinutějších tvarových subsystémů. Příznakovým členem je Neakt, který způsobuje známou tvarovou defektnost celého sdruženého časovidového systému.

V češt., na rozdíl od ruš., má Neakt kromě prostředků kontextových speciální morfologický formant, jímž se vytváří v rámci nekomplexnosti samostatná soustava kategorie uzuálnosti (násobenosti), která spolu s videm v užším slova smyslu vytváří kategorií vidu v širším smyslu. (V ruš. se obdobný aspektuální formant uplatňuje v jednom z neproduktivních způsobů slovesného děje, viz тип хаживал.) Tvary kategorie uzuálnosti na rozdíl od tvarů neurčených sloves pohybu a distributiv nejsou nikdy schopny vyjadřovat Akt.

Zásah aspektuálnosti do temporálního půdorysu výpovědi, který jsme chtěli v našem příspěvku demonstrovat, je charakterizován kombinací trojích různých abstraktních sémantických rysů: (1) aspektuálních rysů gramaticky konstituovaných (vid — Kompl : Nekompl, ev. v češt. Kompl : /Nekompl : Uz/), (2) aspektuálních rysů gramaticky slabě konstituovaných (průběhovost — Neakt : Akt), (3) kvantifikačně-identifikačních rysů gramaticky (v rámci slovesa) nekonstituovaných (počet uceleně nazíraných dějových úseků — Mult : Sing).

Průběhovost (Neakt : Akt) se jeví jako zvláštní případ promítnutí identifikačního rysu děje do obsahové roviny aspektuální: zatímco komplexní projekce jednotlivého děje často vyúsťuje v rezultativnost (perfektivou stavovost), nekomplexní projekce jednotlivého děje je spojena s průběhovostí.

Práce s přirozeně sdruženými kategoriálními systémy (jako je např. systém časovidový) nás přivedla k závěru, že zatímco v neutrálním podsystému s homogenním pozadím se nejvýrazněji vyjevují základní kategoriální protiklady, v podsystémech heterogenních se formují sémantické protiklady kategoriálně přechodného rázu, které vytvářejí jakýsi přechod od (gramatického) centra ke (kontextově ovlivněné) periférii.

